

Bödekata, fagyurka és társaik Közzóv vált keresztneveinkrl

1. Mindennapi életünkben gyakran találkozunk olyan köznévi alakokkal, amelyek tulajdonnévre vezethetők vissza. Sokszor nem is vagyunk ennek tudatában, például ha a garbról vagy manzrdszobról beszélünk, egy öreg embert aggastyánnak vagy matuzslemnek mondunk, esetleg egy szép gobelint csodálunk meg, vagy egy tehetségtelen színészt ripacsnak nevezünk. Ezeknek a szavaknak egy része már abban a nyelvben köznvv vált, amelyből mi kölcsönöztünk (például *szendvics, ragln, makadám, fukar*), mások viszont a magyarban lettek közzvak, például *katica* ’Coccinella septempunctata, hétpttys bogár’, *pepita* ’szürke apró kockás anyag, ilyenből készült kendőt viselt a nyakán és derékn Pepita de Ortega spanyol táncosnő 1853-ban pesti fellépésekor’, *marci* ’kenyér’, *tamskodik* ’kételkedik, hitetlenkedik’, *gazs* ’cserebogár’.

Névtani szakirodalmunk sokáig csupán kiemelésre mlt érdekességnek ítélte ezt a valóban színes jelenséget, de elméleti vonatkozásait inkább csak újabban, a tulajdonnév jelentése kapcsán vizsgálták. tfog feldolgozás híján az egyes munkák leginkább egymástól idézgették a keletkezésmdok tekintetében igencsak vegyes példákat.

Úgy gondolom, hogy a korábbi szakirodalom ezt a jelenséget a valóságosnál szűkebb körnek és kevésbé változatosnak tüntette fel. Olvassuk után az a benyomásunk lehet, hogy a tulajdonnevek közneveslése érdekes, színes feltja ugyan nyelvünknek, de marginális jelenség lévén tüzetesebb vizsgálatot nem igazán érdemel. A különféle sztrainkat szisztematikusan átvizsgálva azonban úgy tűnik, jóval több névvel és közzói származkukkal kell számolnunk, mint ahogy azt előzőleg sejtteni lehetett. Ebből a nagy és sokszínű adathalmazból először a keresztneveket választottam ki, ugyanis ezek mutatnak leginkább egységes képet, így a legjobb alapot jelenthetik a további elemzőmunka számára. A közneveslést a szakirodalomban foglaltaknál tgabbn értelmezem: ide sorolom azokat az alakokat is, amelyek a névszói kategóriából kikerülve szkképzés révén igév váltak, például *belepistul* ’belebolondul, rlten beleszeret’ (JENŐ-VET), *mtysz* ’Mátyás-napot l’ (SzegSz.), *katicskodik* ’asszonyi dolgokba avatkozik’ (ÉrtSz.). E felfogás alapján a jelenséget a korábban felttelezetteknel jóval szélesebb körnek, a nyelv egészét érintő sajátosságnak tartom, amely t-

zetesebb vizsgálatra érdemes, mivel fontos eredményeket hozhat a névtanban, elsősorban a tulajdonnevek jelentésváltozásának kérdésében, de sok más nyelvészeti szakterületen (például a szóalkotás vizsgálatában, a nyelvrétegek, a stílushatás motívumainak kutatásában stb.) is.

2. A keresztnevek köznévként való használata nem új fejleménye a magyar nyelvnek. Annak ellenére találunk e jelenségre már száz évvel ezelőtt előforduló példákat is, hogy az ide tartozó szavak jó része jelentésénél, stílusértékénél és nyelvrétegbeli helyzeténél fogva nem szerepelhetett leírt formában. Az első példát a SzT.-ből idézhetjük, méghozzá meglepően korai időpontból. A szótár a *luca* köznévi jelentését egy 1573-ból származó szidalmazás alapján 'boszorkányos luca'-ként, vagyis rossz boszorkányként adja meg (a népnyelv ugyanis kétféle lucát ismer, jószágost és boszorkányost).

TESz.-ből származó legkorábbi adat a *fajankó* (1754), amelynek jelentései: 1. 'ostoba, esetlen ember, tökfílkó', 2. 'fából faragott alak', 3. 'csizma lehúzására való faeszköz', 4. 'egy fajta gyerekjáték', 5. 'faragószék', 6. 'világításra használt égő faforgács tartója'. Keletkezésmódját a szótár vitatottnak tartja. Előtagja a leértékelő, hitványságot, haszontalanságot kifejező jelentésben szereplő *fa*, vö. R. *fabatka*, *fajancsi*. Másik elképzelés szerint az utótag a *Jankó* becenév Keresztelő Szent János mindenütt ismert (fa)szobrainak lehetett tréfás neve. Eleinte bizonyára szólásszerű kifejezésekben használták. E magyarázat szerint a 2. jelentés az eredeti. Vö. TESz. *fapeti*, *fűzfajankó*, *faragójankó*.

Több mint két évszázada adatolható a *pete* (1778). A TESz. a *pete* szónak következő köznévi jelentéseit adja meg: 1. 'tojás (szárnyasoké)' (1778), 2. 'ember, állat hímjének nemi szerve' (1816), 3. 'női ivarsejt' (1828), 4. 'rovarok tojása' (1858), 5. 'növényi női ivarsejt, bibe, mag' (1858). Valószínűleg magyar fejleményként jött létre a *Pete* becézőnév köznevesülésével. A szó használatát mai természetrajzi és anatómiai jelentéseiben a nyelvújítás szilárdította meg. Hasonló köznevesülések még ebben a körben: *geci*, *jancsi* (TESz.).

A *lucaszék*-et a TESz. 1808-ból említi először *lucaszék* vagy *lucaszéke* alakban. Ez a neve annak a több fából készülő kisszéknek, melyhez azt a babonát fűzik, hogy aki karácsony éjjelén ráül, meglátja a falu boszorkányát. Az 1838-ban kiadott Magyar Tájszótár ezeken kívül közli a *katipila* 'asszonyi dolgokba avatkozó, nőies természetű férfi', *katus* 'ua.', *matyis* 'palóc', *matykó* 'ua.', *palkó* 'fing', *pálanya* 'gyomorhurka', *istapistázik* 'bolondozik, tréfál' adatokat is. Ez a néhány kiemelt szó, amely a korai említéseknek csupán töredéke, bizonyítja, hogy a köznevesülés jelensége igen korán megjelent, már a középkorban használatosak voltak ilyen keletkezésmódú szavak, nemcsak újabban szárnyra kapó és nemcsak a szlengben és egyéb rétegnyelvekben terjedő jelenség tehát.

3. Az ÚMTSz.-ban lévő tekintélyes mennyiségű keresztnevből származó köznévi alak, amelyre már B. LŐRINCZY ÉVA is utalt (Jancsi és Juliska: Benkő-

Eml. 423–6), meggyőzhet bennünket arról, hogy a köznevesülés gyakori, egyáltalán nem marginális jelensége a népnyelvnek is. Az itt talált adatokat összesen harmincegy szótár anyagában kerestem vissza, amelyek között táj-, értelmező-, etimológiai-, szleng-, szaknyelvi- és történeti szótár éppúgy szerepelt, mint szinonimaszótár és szótárszerű kézikönyv. Eddigi gyűjtésem során összesen körülbelül 300 magyar keresztnév mintegy 1500 köznévi származékával találkoztam. Ezek közül szakdolgozatomban hatvannégy névnek a részletes elemzését végeztem el, amely csaknem félezer köznevesült adat vizsgálatát jelentette. Az elemzett nevek között két női alpnév, a *Katalin* (tizenhét becézett alakjával) és a *Luca*, illetve hat férfinév: a *Bence*, *György*, *István*, *János*, *Mátyás*, *Pál*, *Péter* és ezek harmincnégy becézett alakja, összesen hatvannégy név köznévi származékai szerepelnek. Ezek szemantikai és alaktani elemzés számára megfelelő anyagot biztosítottak, és fontos érv volt az is, hogy a magyar névkincs alaprétégehez tartoznak. Összevetve a legtöbb köznévi alakot felmutató keresztneveket a magyar keresztnév-gyakorisági listákkal, igen erős megfelelést találunk. Azt láthatjuk, hogy azok a nevek, amelyek leggyakrabban köznevesülnek, a névgyakorisági listák alapján is a leggyakoribbak (ez a férfinevek esetében szembeötlő különösen). A még fel nem dolgozott adatok legnagyobb része olyan keresztnév, ami ezeknél a kiemelt példánál jóval ritkábban köznevesült (valószínűleg ilyen lehet a magyar keresztnévállomány túlnyomó része), például *okostóbiás* 'ostoba alak' (BOROSS–SZÜTS), *emberveron* 'nagy, férfias termetű nő' (ÚMTSz.), *andrás* 'rendőr' (Diáksóder), *zsuzsi* 'lányvécé' (Nyr. 121: 299). Mivel első megközelítésben az volt a célom, hogy a legnagyobb számban köznevesült és legjellegzetesebb alaktani és jelentéstani típusokat alkotó neveket mutassam be, ezek idáig kiestek a feldolgozás köréből. Miután eddig csak a köznevesülésben részt vevő nevek 20%-át, a köznévi alakoknak pedig a 30%-át elemeztem (és azokat is csak két szempontból), csupán részeredményeim lehetnek. A munkát doktori értekezésem keretében szeretném kiszélesíteni. Ez olyan nagy feladatnak ígérkezik, amelyhez a hatalmas anyagmennyiség könnyebb kezelhetősége végett számítógépes adatbázis kiépítése is szükséges.

4. A köznevesülés mint nyelvi jelenség nem lokalizálható a nyelvterület meghatározott részére. Azoknak a szótáraknak az anyaga, amelyet teljesen vagy részben átvizsgáltam, a nyelvterület egészéről származik, lefedi az egész történelmi Magyarország területét. A tájszótárak közül elsősorban az Új Magyar Tájszótárra támaszkodhattam. A regionális tájszótárak közül tizenháromnak az anyagát vizsgáltam át teljesen, kettőét részben, illetve kutatásaimba bevontam a két korábbi, nagyobb területet feldolgozó tájszótár (TSz., MTSz.) anyagát is. Az adatokat a további vizsgálatok szempontjából célszerű lesz digitalizált térképen ábrázolni, így nemcsak az adatok forrását lehet majd lokális szempontból viszonylag egyszerűen áttekinteni, hanem a jelenségnek az egyes tájegységeken

belüli megterheltsége is nyilvánvaló lenne. Ez a tervbe vett feldolgozási mód valószínűleg igazolni fogja azt az előzetes feltevést, hogy — ha van is (valószínűleg) eltérés az egyes vidékekről adatolt köznevesült alakok számában, valamint az alap- és becézett alakok felhasználásának arányában — a jelenség széleskörű, az ország minden területén megtalálható, tehát a korábbi véleményektől eltérően nem elszigetelt, szélsőségesen nyelvjárási, illetve nyelvjárászigetekre jellemző sajátossággal állunk szemben. Igaz ugyan, hogy először nagy számban a tájszótárakban jelennek meg köznevesült alakok — tükrözve e jelenség nyelvhasználati helyzetét —, de ezek nagyon hamar elfogadottá válhatnak, például a *fajánkó* szót épp a CZF. közli először. Ez a szótár és a vele csaknem egy időben kiadott BALLAGI MÓR-féle A Magyar Nyelv Teljes Szótára igen sok köznevesült tulajdonnevet tartalmaz (igaz gyakran még népies stílusúnak minősítve őket), de a nagy számban való előfordulás már arra utal, hogy a népnyelvben keletkezett alakok egyre elfogadottabbakká válnak, megtartva persze sajátos stílushatásukat. Ugyanez a változás ma is folyamatban van nyelvünkben. Néhány példa köznevesült alakokra a nyelvjárásokból: *bence* 'nyúl' (ÚMTSz.: Csákánydoroszló, Nagyrákos, Nagylózs, Lovászpata, Göcsej), *bankagyörgykötél* 'a kévék összekötésére használt szalmakötélfélék egyike' (ÚMTSz.: Atka), *fűskatica* 'katicabogár, Coccinella septempunctata' (SzamSz.), *ribijánkó* 'szagos levelű kerti növény' (valószínűleg a rubiánka, *Cheropodium botherys* nevéből, SzamSz.), *bőrjánoskodik* 'részegeskedik' (Nyr. 5: 89).

5. A nyelv függőleges tagolódását figyelembe véve is jóval szélesebb körű ez a jelenség a korábban feltételezetteknél. A különböző rétegnyelvekben nagyon dinamikusnak tűnik a tulajdonnevek (elsősorban keresztnemek) közszóvá válása. Ilyen alakokban elsősorban a szleng és diáknyelv bővelkedik. Ezeknek feltérképezéséhez számos rétegnyelvi (diák-, katonai- és börtönszlengszótár), és szakszótár anyagát dolgoztam fel, és hasznos forrásnak bizonyult több idevágó nem szótárjellegű munka is.

Nehézséget okoz azonban vizsgálatukkor, hogy mivel nagyon újszerű alakok, szótározva még nincsenek, így sokszor csak a beszélt nyelvből, adatközlők segítségével gyűjthetők össze, például *berobiz* 'rotációs kapával bekapál', *összepariz* 'összejön, kapcsolatba kerül, például fiú lánnyal'. A régebbi rétegnyelvi alakok viszont már szerepelnek az értelmező szótárakban is. Ilyen viszonylag régi, már a köznyelvben is élő alak a *pali* 'könnyen rászedhető alak, balek' (ÉrtSz.), *macsó* 'pénztárszekrény' (ÉrtSz.). Néha szaknyelvi szó is bekerülhet a köznyelvbe: erre a már más vonatkozásban említett *pete* lehet a legjobb példa, aminek tulajdonnévi eredete szinte teljesen elhomályosult már, eredetileg biológiai szakszóként 'tojás (szárnyasoké)' vagy 'ember, állat hímjének nemi szerve' volt a jelentése (TESz.).

Az egyes rétegekben megjelenő elemek száma között természetesen nagyok a különbségek, a katonai és diáknyelvben jóval gyakoribb a köznevesülés, mint például a szaknyelvekben.

Néhány kiemelt példa demonstrálhatja ennek az anyagnak a gazdagságát. Igen gyakori a szlengben, például a katonai szlengben: *gumigyurka* 'másodidőszakos katona', *géppityu* 'gépfegyveres lövészkatona' (Bakaduma), a tolvajnyelvben: *pista* 'hülye, ostoba, bolond, örült' (Nyr. 26: 213), *belepistul* 'örülten beleszeret, belebolondul valakibe', *hüvelykmatyi* 'önkielégítés' (KISS), *palizab* 'sósmandula; az éjjeli mulatókban a méregdrága csemegét csak a járatlanok rendelték a konzumnők unszolására' (FAZAKAS). Gyakran fordul elő a diáknyelvben is, például *poénjani* 'viccelődő gyerek', *szepimatyi* 'szeplős gyerek', *béla* 'kettes, elégséges érdemjegy', *bukfencjancsi* 'bukott diák' (Nyr. 121: 299–300).

6. Az eddig feldolgozott hatvannégy név változatos alak- és jelentéstani típusokat alkot. A leggyakrabban az alábbi jelentéskörökben fordulnak elő a közszóvá vált keresztnevek: az ember megnevezése és tulajdonsága: *pilláncspali* 'sovány, vékony ember' (MNyTK. 170: 159–64), *falukata* 'utcás, csavargó' (MNy. 32: 254); állat neve: *bödekata* 'Coccinella septempunctata, katicabogár' (ÚMTSz.), *szentpéteragara* 'medve' (MTSz.); növény neve: *péterfű* 'falgyom' (TESz.); *gyurkafa* 'liciumbokor' (ÚMTSz.); tárgy neve: *fagyurka* 'fakulacs' (MNy. 32: 257), *jancsi* 'ácsszerszám' (SzegSz.); ruha neve: *jancsika* 'női kabát' (ÚMTSz.), *bóbaluca* 'gyerekruha' (ÚMTSz.); étel neve: *csintapista* 'palacsinta' (ÚMTSz.), *pálanya* 'gyomorhurka' (TSz.); igével kifejezett cselekvésfogalom *kipistál* 'kóstolgat' (TSz.), *katipiláskodik* 'női dolgokba avatkozik' (SzT.); testrész neve *kisgyurka* 'kisujj' (ÚMTSz.), *péró* 'férfi nemi szerv fedőneve' (MATIJEVICS); hiedelemekkel, népszokásokkal, babonákkal összefüggő tárgy, cselekvés: *szentjánospohár* 'búcsúpohár' (MTSz.), *katalingally* 'lányok által Katalin-napkor vízbe tett, karácsonyra kizöldülő, leginkább som-, fűzfa-, nyírfa- vagy orgonaág' (ÚMTSz.); égtáj neve: *bencelyuk* 'nyugat' (ÚMTSz.), *kataszeglet* 'nyugat' (ÚMTSz.); káromkodás, eufémizmus, hangutánzó szó: *istók-báró*, *bizistók* (ÚMTSz.).

A szerkezeti típusok hasonlóan sokszínűek. Eddigi megfigyeléseim szerint a három alaptípus a következő: a köznevesült alak megjelenhet egyszerű szerkezetű közszóként: *jancsi* 'gyümölcsben élő kukac' (ÚMTSz.), *györgy* 'hízó disznó' (ÚMTSz.). Gyakran fordul elő köznevesült alak összetett szó elemeként mellrendelő összetételben: *katakata* 'katicabogár' (ÚMTSz.); alárendelő összetételben utótagként vagy jelzővel: *pacuhagyuri* 'pongyola, lompos ember' (SzamSz.), *lurkópisti* 'gyerkőc' (ÚMTSz.), előtagként: *istókpöcse* 'krumpli-núdli' (ÚMTSz.), *pistavirág* 'a Cereopsis nevű virág népi neve' (MNövSz.). A közszóvá vált keresztnév megjelenhet képzett melléknévként: *istókos* 'helytelen eszű, bolondos' (BALL.), *katás* '1. lányok társaságát kedvelő férfi, 2. olyan férfi,

aki szívesen kuktáskodik, segít a konyhában' (ÚMTSz.); főnévként: *jánosozás* 'nagy mulatozással járó János-napi köszöntés, a János-nap megünneplése' (ÚMTSz.), *katuskaság* 'nöiesség, elférfiatlanodás' (MNY. 32: 255); igeiként: *gyurkázik* 'nő férfiak után mászkál, udvaroltat magának' (ÚMTSz.), *istvánol* 'István-napot ül vagy részt vesz rajta' (SzegSz.).

7. A tulajdonnevek köznevesülésének gyakoriságára utal, hogy nap mint nap találkozunk ilyen alakokkal beszédünkben, de a köznévi alakok (illetve az átmeneti metaforikus használatú vagy típusjelölő tulajdonnevek) nagyon gyakoriak az érdekes megoldásokra és váratlanságra törekvő sajtónyelvben is, például „Hirtelen nem értettem, mit is keresek én ezek között az üresfejű *szolármacák* között” (Nők Lapja 1999/4: 8), „Ismétlem: nem *csurkázni* akarok, pusztán azt kívántam jelezni, hogy mintha végletesen nem ugyanazon a nyelven beszél-nénk.” (az újságnyelvből idézi SEBESTYÉN ÁRPÁD, *Értsünk szót! Debrecen*, 1994. 110), „A virtigli magyar *Dzsokijuing* ellenben tutira megy” (MaNcs, 1999. XII. 23: 23), „Jörg Haider a hátrányos helyzetűek *Robin Hoodja*” (Esti Krónika, 2000. II. 23). Ezek a példák is megerősítik, hogy a tulajdonnevek közszóvá válása nagyon is élő és dinamikusan terjedő jelenség.

Azt pedig, hogy nem csupán a magyar nyelvre igaz ez a megállapítás, idegen nyelvekből vett nagy számú hasonló példa támaszthatja alá ékes bizonyítékként: ném. *Hanswurst* 'paprikajancsi, vásári bohóc', fr. *Jean Pottage* 'ua.', ang. *John Pudding* 'ua.' (TESz.), szlk. *macko* 'nyuszi', *dickless tracy* 'rendőrnő' (tkp. 'far-katlan Mancsi') (MIASZL. 220), finn *mehumaija* 'szörpfőző edény' (*mehu* 'szörp', *Maija* 'női név'), *hullujussi* 'emelődaru' (*hullu* 'bolond', *Jussi* 'férfi-név'), *taskumatti* 'laposüveg' (*tasku* 'zseb', *Matti* 'férfinév'), *leppäkerttu* 'katicabogár' (*leppä* 'égerfa', *Kerttu* 'női név'). Különösen érdekesek azok a példák, amelyekben nemcsak a szóalkotási mód (a köznevesülés) közös, hanem a szavak szerkezete és jelentése is nagy hasonlóságot mutat. Ilyen a finn *hätäheikki* 'nőcsábász, kicsapongó férfi' (*hätä* 'farok', *Heikki* 'férfi'), ami alakulásmód tekintetében a magyar *farokmarci* párja. De ez az utolsó példa határozottan rávilágít arra is, hogy mindkét nyelvben nemcsak a köznevesülés jelensége ismert, hanem a nőcsábász férfié is...

TAKÁCS JUDIT

Felhasznált irodalom

- Bakaduma = KIS TAMÁS, *Bakaduma*. A mai magyar katonai szleng szótára. Bp., 1992.
- BERNÁTH BÉLA (1986), *A szerelem titkos nyelvén*. Bp.
- BOROSS-SZÜTS = BOROSS JÓZSEF-SZÜTS LÁSZLÓ, *A mai magyar argó kisszótára*. Bp.
- Diáksóder = KARDOS TAMÁS-SZÜTS LÁSZLÓ, *Diáksóder*. Hogyan beszél a mai ifjúság? Budapest.
- FAZAKAS = *Jasszok, zsarók, cafkavágók*. Életképek a vagányvilágból, ó- és új argószótár. Szerk. FAZAKAS ISTVÁN. Bp., 1991.
- JENŐ-VETŐ = *A magyar tolvajnyelv és szótára*. Szerk. JENŐ SÁNDOR-VETŐ IMRE. Bp., 1900.
- KABDEBÓ = *Pesti jassz-szótár*. Szerk. KABDEBÓ OSZKÁR. Mezőtúr, 1917.
- KISS = *A mai magyar tolvajnyelv szótára*. Szerk. KISS KÁROLY. Bp., 1963.
- MATJEVICS LAJOS (1972): *A vajdasági magyar diáknyelv*. Újvidék.
- MiASzl. = *Mi a szleng?* Tanulmányok a szleng fogalmáról. Szerk. FENYVESI ANNA-KIS TAMÁS-VÁRNAI JUDIT SZILVIA. Debrecen, 1999.
- MNövSz. = *Magyar növénynevek szótára*. Szerk. CSAPODY VERA-PRISZTER SZANISZLÓ. Bp., 1966.
- SZABÓ EDINA (1999), *A mai magyar börtönszleng és szótára*. Kézirat.
- SZABÓ JÓZSEF (1985), Keresztnévi eredetű közszavak Nagykovácsi nyelvjárásában. *MNyTK*. 170: 159-64.
- SZENDREY ZSIGMOND (1936), Személynevek mint köznevek. *Magyar Nyelv* 32: 248-59.

